

RODERIC PITA I MERCÈ

L'ACONTEIXEMENT DE LA MORT ENTRE
ELS JUEUS MEDIEVALS LLEIDATANS

Actes III Congrés d'Història de la Medicina Catalana.

Lleida, 1981. vol. III.

L'ACONTEIXEMENT DE LA MORT ENTRE ELS JUEUS MEDIEVALS LLEIDATANS

RODERIC PITA I MERCÈ

Des de ja fa bastants anys dediquem especial atenció a l'estudi dels jueus medievals a les terres lleidatanes i per això ara voiem fer un intent de reconstrucció de la dinàmica, la filosofia i la litúrgia de la mort com a aconeteixement i com a novetat entre els jueus lleidatans a la Baixa Edat Mitjana, entre els segles XIII a XV especialment. És una temptativa d'estudi tanatològic de forma esquemàtica i per primera vegada, partint de fonts molt variades i desconectades entre si.

A l'enumeració de les fonts aprofitades per aquesta comunicació, podem entre d'altres esmentar les següents:

- a) Testaments i inventaris de bens als arxius notariais de Catalunya i Aragó que fan referència a jueus del segle XV (1).
- b) Documents de l'arxiu de la Corona d'Aragó referents als jueus (2).
- c) Costums dels sefardís a l'exili, especialment els de Salònica (3).
- d) Normativa funerària antiga hebrea continguda als llibres sagrats i al Talmud (4).
- e) Resposta dels rabins catalans de l'Edat Mitjana (5).
- f) Tradicions orals als pobles lleidatans i aragonesos sobre els jueus.
- g) Fonts històriques locals vàries (6).
- h) Fonts arqueològiques, especialment les relatives a l'excavació de la necròpolis jueva de Barcelona a Montjuic i tota l'epigrafia hebrea de Barcelona, Girona, Tarragona, Lleida, Tortosa i altres llocs (7).

La influència cultural, política i econòmica del call de Lleida, comprenia els calls d'un ampli territori de Catalunya i Aragó que en tot o en poc tenien vincles amb el call lleidatà i entre els més extrems; podem així esmentar els calls de la Seu d'Urgell, Solsona, Guissona, Cervera, Tàrrega, Santa Coloma de Queralt, Montblanch, Fraga, Mequinensa, Alcanyís, Casp, Barbastre, Montsó, Ainsa, Montclús i Tamarit, entre d'altres.

Totes les tradicions i litúrgia de la tanatologia dels jueus lleidatans, si bé ortodoxament hebrees, tenen certa influència musulmana i molts dels seus costums provenen de la seva convivència amb musulmans i amb nuclis urbans sota potestat política musulmana.

La vida dels calls lleidatans, relativament feliç al segle XIII i especialment a les darreries del mateix amb la protecció de Jaume II,

passa a ésser dificultosa al segle XIV amb els avalots del 1348 i 1391 especialment, amb tantes pestilències i mortaldats violentes o naturals, que donen a la mort un significat molt important a la vida del jueu del segle XIV. Ja al 1321 es veu amenaçat per la irrupció de les bandes dels Pastorets provinents de França, que fan una matança a França i a Navarra. Jueus refugiats de França i de Navarra fugint de la persecució i de la mort s'estableixen als calls lleidatans i els hi donen nova vida, que ajuda a resistir les pestilències i mortaldats naturals del segle XIV, agreujats amb altres quatre o cinc avalots o matances, que es donen a aquestes terres i que culminen amb la gran matança del 1391, de la que tant es lamenta el gran filòsof jueu Hasdai Cresques, natural de Barcelona, que fugint de l'avalot de Barcelona, on fou assassinat el seu fill, es refugia a Saragossa, lloc en el que morí. Les conversions massives de jueus després del 1391, la major part forçades per la violència, les persecucions sota Ferran I, les misèries dels temps de Joan II i les persecucions de la Inquisició, a la fi del segle XV, donen nova vigència a la imatge de la mort i del martiri als jueus d'aquells temps a les terres lleidatanes, ja que durant tot el segle XV va ésser heroic resistir com a jueu a aquestes terres (8).

La mortaldat entre els jueus

La vida dels jueus dels calls lleidatans era més o menys igual en matèria d'alimentació, higiene i sanitat, que la dels cristians o els components de la minoria morisca. Al medi urbà habitaven carrers estrets i cases atapeïdes en males condicions sanitàries tant els jueus com els cristians o els moriscos. La puresa de les aigües sempre era dubtosa per a tots. Al medi rural les condicions d'habitable eren més o menys les mateixes. Lògicament el contagi al medi urbà afectava tant a cristians com a moriscos o jueus, tots sufrien les mateixes epidèmies i mortaldats per causa natural i el perill era més o menys igual per a tots.

No obstant tot això, hem de remarcar que cada comunitat jueva tenia a la seva disposició els millors metges del país, que eren jueus i en una quantitat i densitat molt major que els altres grups ètnics. Per altra part, els jueus gaudien d'un nivell econòmic mitjà bastant superior al dels cristians o musulmans. Les malalties i les epidèmies els agafaven millor alimentats, millor estatjats, amb més i millors metges i això va fer que la mortaldat mitjana entre els jueus fos molt inferior a la mortaldat mitjana que els cristians patien. Els cristians veien que davant d'una epidèmia morien com a mosques; en canvi els jueus amb més defenses de tota mena resistien amb relatiu èxit. Això va fer sospitar al poble cristià que els jueus enverinaven les aigües per portar la pestilència entre els cristians i aquesta malpensada va desencadenar avalots i morts entre els jueus de forma que la probabilitat de morir d'un jueu va ésser molt més gran i es varen trastocar així les coses.

Al mes de juliol del 1320, té lloc la matança dels jueus de Montclús, a l'alt Ribagorça, feta per una banda de pastorets vinguts de França que ja havien assassinat molts jueus a calls francesos i aquesta banda amenaça als calls propers de Barbastre, Montsó, Tamarit, Ainsa, Graus i altres (9).

Al 1348 una matança afecta al call de Tàrrrega amb gran intensitat. Al 1350 la pesta negra assola el call lleidatà, i al 1351 el call de Cervera. Al 1353 són tants els morts jueus a Lleida que no caben al cementiri jueu i el 12 de març de 1353 el Rei Pere III mana al Batlle de Lleida que doni un nou cementiri als jueus de Lleida. El 5 de desembre de 1350 un incendi intencionat al forn de pa del call de Lleida és motiu d'un saqueig i robatoris al call lleidatà. El període entre 1350 i 1354 és de molta inseguretat per als jueus lleidatans a causa de disturbis i avalots (10).

Un document del Rei Pere III del 12 de gener de 1362 ens fa conèixer que al dit temps el Rei manà prendre mesures per evitar a Tàrrrega una nova matança de jueus com la del 1348, ja que existint una forta epidèmia de pesta a Tàrrrega, té por de que donant la culpa de la mateixa als jueus, el call jueu sigui de nou atacat i assallat (11).

A partir de la gran matança de jueus de Lleida a l'agost del 1391, existeix perill d'avalots i noves matances en els calls propers, com Tàrrrega, Cervera, Balaguer, Fraga, etc. i el Rei i el Comte d'Urgell han de prendre moltes mesures entre 1391 y 1400 per defensar els jueus; moltes vegades els jueus han de refugiar-se al castell de la població, per defensar les seves vides com passa a Balaguer i a Fraga i tot això es repeteix massa sovint (12).

Amb la mentalitat religiosa dels hebreus lleidatans del segle XIV els jueus morts violentament a Tàrrrega al 1348 o a Lleida al 1391, tenen categoria de màrtirs del judaisme. Malauradament els supervivents no estan a l'altura d'aquests herois i obligats per la por i la necessitat es converteixen en massa al cristianisme, al menys formalment i teòricament. Després, al·legant aquesta amenaça de mort, poden retornar al judaisme i intenten moralment justificar la seva situació, apòstates davant dels jueus i després pels cristians també son apòstates o renegats, queden malament amb tothom. Els jueus els hi diuen *anusim* o compelslits a la força i els cristians creen la Inquisició per a ells i els hi diuen *convertos* (13).

La freqüència i facilitat que per a la mort tenien els jueus del segle XIV i XV, donen a tota la matèria tanatològica vigent entre ells, una imatge molt interessant que mereix un detallat estudi.

La mort violenta

Com els jueus catalans medievals estaven normalment sota l'expressa protecció del Rei, i eren súbdits del senyoriu reial, la mort de qualsevol jueu donava lloc a una subsegüent intervenció de la Justícia i encara moltes vegades del Rei en persona i són molts els documents atorgats pel Rei que fan referència a la mort violenta d'un jueu.

Un tal Bonjueu, jueu de Lleida, va acusar a Joan de Rodens d'haver ferit a cops de pedra, a la seva dona, la jueva Bonfat que uns dies després morí, segons el marit, de les ferides que tenia. El Batlle de Lleida encarrega a metges, cirurgians i físics que examinin el cos de la dita jueva per dictaminar sobre què havia ocasionat la seva mort i els dits facultatius entengueren que havia mort de mort natural, específicament per la febre i la disenteria. La informació dels dits metges forenses, segurament jueus en part, va exonerar de

tota responsabilitat de mort al dit Joan de Rodens, que segons el Rei devia respondre de la seva rebel·lia o contumàcia ja que va fugir de por, en ésser acusat de la mort. Finalment el Rei Don Jaume I l'indultà de tot el 20 d'octubre de 1282 (14).

Per un document de l'11 de juliol de 1286 el Rei Alfons II, mana a G. de Redorta d'obrir una enquesta contra Jaffuda de Balaguer, Isaac el seu germà, i Abraham Abnarrabí, que estaven detinguts sota l'inculpació d'homicidi perpetrat a la persona del jueu Jucef Comparat, jueu de Lleida, i que fes llançar la pena d'interdicció o excomunió hebrea anomenada *alatma* a la sinagoga de Lleida, per obligar als testimonis dels fets a declarar davant de la justícia de Lleida i així ajudar al descobriment de la veritat de la dita mort de Jucef Comparat (15).

Per un document del Rei Jaume II de data 20 de febrer de 1310, el Rei dóna l'indult reial a Juneç Abnahizçach, jueu de Montsó, inculpat d'homicidi a la persona d'Açachuchi, jueu d'Albatat de Cinca (16).

Açach Avingabay, jueu de Lleida, inculpat per la mort del jueu Juceffon de Balaguer, jueu de Lleida, i fugitiu per eludir de la justícia, té un indult de la seva contumàcia o rebel·lia, amb la condició de que es posi a disposició del Batlle de la seva residència de forma immediata. Així és acordat per Jaume II el 9 d'agost de 1317 (17).

Inculpats de la mort de Mosse Leví, jueu de Barbastre, els esposos David Leví i Rincha i el seu fill Jacob, havien estat condemnats a pagar 2000 sous de Jaca de multa i a tres anys de prohibició de residir a Barbastre. El Rei Jaume II indulta a la dita família de l'exili i l'autoritza a romandre a Barbastre, sota condició de que paguin la pena de multa que els va estar imposada (18).

El mateix Jaume II el 31 de gener de 1323 indulta a Mosse Ablacrones, fill del difunt Acim, jueu de Lleida inculpat per la mort de Jucef Jaffia, alias Jucef de Balaguer, amb la condició de que pagui les costes de justícia i es declari disposat a respondre de tota acció davant dels tribunals (19).

El 22 d'abril de 1324 l'Infant Don Alfons prega al Rei Jaume II, que accedeixi al prec, que es concedeixi guiatge reial a Salomon Scapa, jueu de Barbastre, fugit a Cerdanya on forma part de la Cort de l'Infant Don Alfons i que fou inculpat de la mort de Mosse Leví, jueu de Barbastre. Quan el salconduit o guiatge sigui anul·lat el beneficiari serà avisat i gaudirà encara d'una pròrroga de vigència del guiatge dit per un mes. Després vingué un indult reial per al dit Salomon Scapa sota condició de pagar costes de justícia i presentar-se davant la justícia a respondre de qualsevol querrel·la contra el mateix (20).

Jaume II el 19 de gener de 1326 indulta al convers Ramon Fuster, de la mort que va fer mentre era jueu en la persona del jueu de Tortosa Isaac de Monson i després l'homicida va fugir a l'estranger on va estar fugitiu vint anys. L'indult es fonamenta com a premi per la conversió del dit Ramon Fuster (21).

Esmentem els dits casos d'intervenció reial en processos criminals per homicidi o assassinat contra jueus, com a mostra de molts més que coneixem per documents de l'època. Noti's que el Rei intervé en tres exemples en que sembla concórrer una falsa acusació contra persones innocents i procurar esclarir la veritat, sempre procurant salvaguardar el dret a la vida dels jueus i desencadenant l'actuació

de la justícia per esbrinar la realitat i a la vegada respectant els drets dels acusats injustament.

El testament

Creiem que durant els segles XII, XIII i potser part del segle XIV la major part dels jueus dels calls lleidatans atorgaven el seu testament d'acord amb el dret propi i personal del testador jueu, és a dir segons les lleis jueves i davant de l'almí o notari del call. Normalment en cada aljama dels jueus existia un funcionari que exercia funcions notariales d'acord amb el dret hebreu i atorgava els contractes o *ketubot* entre jueus, els capítols matrimonials dels matrimonis de jueus i encara els testaments escrits en hebreu atorgats pels jueus (22).

En uns llocs ja al segle XIV i en altres llocs ja en ple segle XV, els jueus comencen a comparèixer davant dels notaris ordinaris cristians i atorguen el testament davant del notari cristià, en català a Catalunya i en aragonès medieval als calls aragonesos. A alguns arxius s'han trobat alguns d'aquests testaments del segle XV atorgats per notaris cristians d'alguna ciutat catalana o aragonesa i així els coneixem a Cervera, a Tarragona, a Saragossa i a altres ciutats dels regnes de la Corona d'Aragó (23).

Com a exemple de testament del segle XV podem esmentar-ne un atorgat davant d'un notari cristià de Saragossa el dia 13 de novembre de 1491 pel jueu de Fraga, Abraham Almarhicon, solter, de professió sastre, que estava de pas per Saragossa, es posa greument malalt i morí als tres dies d'haver atorgat el testament referit. El testament és escrit, redactat pel notari cristià Don Martín de la Zaida i redactat en aragonès medieval, i amb quatre testimonis instrumentals, dos d'ells jueus i dos cristians, tots veïns de Saragossa. El testament fou redactat ja en evident perill de mort del testador i en la darrera malaltia (24).

Principia el testament, en primera persona, declarant el testador que té cabals facultats mentals, memòria ferma i paraula manifesta. La clàusula següent revoca i anul·la els altres testaments, codicils i últimes voluntats anteriorment atorgades. Després ordena pagar totes les seves responsabilitats i deutes del cabdal relict. Posteriorment, sempre en primera persona, el testador mana ser sepultat al fossar dels Jueus de Saragossa, ja segurament presentint que morirà a Saragossa i dintre de pocs dies, com així va ésser. Fa un llegat en favor de la Sinagoga dita de Bichorholim de Saragossa per que cada any, en els dies acostumats es faci memòria del testador difunt. Aquestes memòries segurament consistien en celebració de funcions religioses a la sinagoga cada any el dia de l'aniversari de la mort i en tot cas en visites dels familiars i alguns amics i fidels a la tomba del difunt, amb motiu de les dues grans festes religioses dels jueus, el *Ros-ha-Sanà* o Any Nou Jueu que cau a l'agost o setembre i a la festa del *Yom Kippur* o Dia del Perdó. Altra disposició religiosa d'aquest testament era que donava a la Sinagoga del Call de Fraga cent sous jaquesos per ajuda a una tora, és a dir, com a contribució per a comprar un rol de la llei hebrea o *Torah* per a ús de la dita Sinagoga i amb la condició de que cada any, a l'aniversari de la seva mort, es faci la funció litúrgica hebrea en memòria del testador.

Finalment el testador nomena hereu universal al seu germà Astruc Almarchicon, també jueu i fa altres llegats en favor d'un amic Jucez Levi que devia ésser soci del testador, d'altres germans i de la mare, anomenada Donna Flor de los Maestres, en favor de la que s'estableix un dret vitalici d'aliments. Finalment fa un nomenament d'executors del testament per la seva mare Flor de los Maestres i del germà Salomo Almarchicon.

Aquest testament té molta importància per a nosaltres per la seva data, novembre de 1491, pocs mesos abans de l'Edicte d'Expulsió dels jueus al 1492 i documenta l'existència a Fraga d'una relativament important comunitat hebrea amb la seva sinagoga a l'any 1491, després de tantes persecucions i sobre tot una gran confiança del testador en el futur dels jueus a Fraga i a Saragossa, ja que confia que cada any, després de mort, a la sinagoga es farà memòria seva. Malauradament l'expulsió dels jueus hispànics va fer impossible el compliment d'aquest testament ja que les sinagogues de Saragossa i de Fraga van estar tancades amb una cloenda definitiva al pròxim estiu, el del pròxim any de 1492.

El contingut d'aquest testament, ens suggereix que possiblement Abraham Almarchicon, sentint-se acabar, va abandonar Fraga, per anar a morir a Saragossa i ésser sepultat o sebollit al Fossar dels Jueus de Saragossa, ja que segurament a Fraga no hi havia aleshores cementiri jueu i era difícil la translació del cos mort desde Fraga a Saragossa i mes d'un jueu al 1492 (25).

L'agonia i la mort

Durant una malaltia de gravetat d'un jueu i quan tot fa suposar una propera mort, els familiars més pròxims rodegen el malalt i romanen al seu costat dia i nit, cuidant-lo i consolant-lo, segons una llei religiosa i social vigent als callis jueus d'aquesta terra. Se seguia la tradició de donar al malalt, de tant en tant, aigua amb sucre, per abreujar l'agonia i fer-la més dolça dintre del que cabia. No es podia precipitar o avançar la mort del malalt posant damunt del seu cor o del seu ventre utensilis de cuina freds o traient el coixí damunt del que descansava el cap. Com mentre hi ha vida hi ha esperança, la llei jueva, sempre ha prohibit precipitar la mort de qualsevol malalt greu.

També el costum i la llei jueves establien que quan un jueu estava greument malalt, els seus parents, amics i veïns tenien el deure de visitar-lo al seu llit i a la vegada de preocupar-se per la seva família si estava desamparada. Si l'agonitzant resistia temps sense morir, creien els jueus que era que no volia marxar d'aquest món, sense haber-se acomiadat abans d'algun amic o parent, el nom del qual havia pronunciat al llit estant malalt i en aquest cas era un deure religiós de la família, cridar al dit amic o parent, portar-lo a la capçalera del llit i així el moribund ja podia morir tranquil (26).

Normalment el malalt jueu estava assistit per un o més metges jueus i la mort les més de les vegades era comprovada pel metge que assistia al malalt, que constatava si havia signes evident de mort, que pels metges de l'època eren la caiguda de la mandíbula inferior, l'aspecte flàccid del glòbul ocular, falta de respiració; manca de

reacció a una punxada, etc. Quan la família del malalt era molt pobre, el metge jueu assistia gratuïtament la malaltia com a deure religiós imposat per la comunitat hebrea (27).

Arribada la mort, es tancaven els ulls al traspassat i aquesta operació la devia fer segons la tradició, el fill de major edat, en el seu defecte el fill més estimat o el parent més pròxim. Si no hi havia parents l'amic més volgut entre els presents o qualsevol altra persona. També se li devia tancar la boca i es posava el cos en posició de decúbit supí damunt del llit i sense matalàs. Es despullava el cos que quedava així cobert solament per un llençol blanc i amb les seves extremitats superiors plegades de forma diferent segons fos home o dona. També s'extenien les extremitats inferiors del mort, posant-les rectes i una cama al costat de l'altra. Més endavant tenia lloc la cerimònia de neteja del cos, que descriurem en altre lloc (28).

Quan tenia lloc la novetat, es devien buidar els dipòsits d'aigua de la casa de l'extint i per evitar fer malbé l'aigua, aquesta es posava en cantes o pixells fora de la casa i al costat de la mateixa, ja que es creia que l'ànima del mort quan abandonava el cos anava a banyar-se a l'aigua de la casa. També es deia que en morir una persona de religió hebrea es deixava amb la cara del mort mirant cap a la paret més pròxima. Aquestes dues circumstàncies, la de l'aigua i la direcció del cap, estaven a la llista de signes que la Inquisició utilitzava per conèixer quins eren els judaïtzants (29).

Altres mesures que es preniën davant de la novetat, eren posar un ciri encès al costat del difunt, els espills que hi havia a la casa es posaven cara a la paret, es cubrien d'un llençol els quadres o pintures i els adornaments en general, es tancaven o ajustaven les finestres i en algùn lloc es posaven al balcó o finestra de la casa del difunt uns estandarts o banderes de les confraries funeràries del call, costum que encara hem vist vigent a Fraga, a qualsevol mort actual (30).

L'anunci de la mort es feia de forma molt sorollosa per les dones de la casa del difunt que una vegada mort, començaven a plorar i xisclar, a fer grans crits, udols, donaven cops i patades, s'esgarripaven a la cara fent-se sang, s'estiraven els cabells, i així sortien algunes al carrer a cridar, la nova s'extenia per tot el call i desseguida corrien a casa del difunt els més pròxims parents i amics. En casos extrems de desesperació la gatzara arribava fins a trencar els vidres i la vaixela i hi ha constància de que en algun lloc els rabins hagueren de prendre mesures per evitar aquests desvariements. Per anunciar la mort s'enviaven emissaris a familiars i coneguts més llunyans i la persona a la que es notificava la novetat contestava amb la frase sacramental hebrea "barus payan haemet" que significava una benedicció en homenatge al difunt (31).

Amb la mort dels personatges principals del call, dels grans rabins, i en general de persones importants, el descrit cerimonial es complicava molt, amb entonació de càntics religiosos, intervenció del rabí a alguns actes, de confraries, etc. però en els casos normals, tot era més senzill i espontani, ja que no hi havia tanta litúrgia de fons religiosos.

Neteja del cadàver i mortalla

Un capítol important davant de la novetat d'un fidel hebreu és

sempre la neteja del cadàver, ritual litúrgic imposat pel costum i la llei religiosa hebrea i que es complia rigorosament.

Immediatament després de la mort es despullava el cadàver i es posava damunt del llit, sense matalàs, en posició de decúbit supí i arrançant la posició de braços i cames, en forma adequada que variava segons fos home o dona. El cadàver es cubria d'un llençol blanc. Abans s'havien tancat els ulls i la boca. Moltes vegades per tapar la boca es posava des del moment de la mort i fins una hora o dues després un mocador per mantenir la boca tancada, de la forma que porten un mocador els que pateixen un gran dolor de queixals (32).

Un temps després es començava l'operació de neteja del cadàver, que corria a càrrec, si el mort era un home, dels jueus components d'una confraria funerària del call, dedicada a aquesta cerimònia. Per a això es despullava el cos i amb un ritual litúrgic bastant complicat i amb aigua tèbia o calenta s'anava netejant cada part del cos i en cada fase es recitaven unes plegàries en hebreu adients. La confraria s'anomenava *Hebrá Qadisá* i devien fer gratuïtament totes les parts de la neteja del cadàver i de l'amortallament. Els components es deien *rehisim* i en hebreu la neteja del cadàver era la *rehisa*. En cas de mort d'una dona la *rehisa* es devia fer exclusivament per altres dones i no podien intervenir els homes en aquesta cerimònia. El treball de la neteja era bastant llarg i una vegada acabat era revestit el cadàver amb la mortalla i la cerimònia de l'amortallament també tenia la seva tradició i complexitat. Normalment les banyaderes que feien la *rehisa* de la difunta eren dones ja d'edat i amb experiència en aquests treballs (33).

Durant el segle XIV era costum entre els jueus piadosos del país el preparar-se la seva pròpia mortalla ja amb temps i durant la plenitud de la vida i encara molts es preparaven la pròpia tomba i el taüt, és a dir preparaven amb molt temps i en vida la mortalla, taüt i tomba. Els més religiosos i previsors també en el testament deixaven manes i llegats per sufragar els seus funerals i els seus aniversaris a la sinagoga pròpia i en la sinagoga del lloc en que devien ésser enterrats, ja que molts jueus de llocs en que no hi havia cementiri jueu devien prevenir després de morir el trasllat del cadàver al més pròxim cementiri jueu, operació bastant cara o ja anaven a morir a la població en que volien ésser enterrats com el cas del fragatí Abraham Almarchicon, que morí a Saragossa a l'any 1491 (34).

Les formes i tipus de la mortalla estaven reglamentats per la tradició religiosa hebrea. La mortalla estava feta de fil de llí blanc i no podia portar ornaments o decoració, cosida de forma grollera i a grans puntades. Durant la cerimònia d'amortallament es llegien alguns salms i es recitaven les oracions i cants funeraris acostumats (35).

Quan el mort havia estat assassinat o havia sucumbit de forma violenta atribuïble a tercera persona, i podia estar considerat com a màrtir o sant per a la religió hebrea, el cadàver no es netejava, ni s'amortallava i restava ensangrentat i tal com s'havia trobat, ja que això era testimoni de la seva mort violenta i en tot cas del martiri. Així tots els morts jueus en els progroms de 1348, 1391 i altres, van ésser enterrats amb un altre ceremonial, si aquest ceremonial jueu es pogué fer. Per exemple és conegut que en la matança del 1348 a Tàrrega bona part dels cadàvers dels jueus assassinats omplien un pou, és a dir es va omplir pels assassins, un pou de Tàrrega de

jueus. Després i ara fa pocs anys, vàrem veure a Tàrraga un edifici del segle XIV amb arcades de mig punt, i amb mesures que coincidien amb les que constaven en un document pel que el Bisbe de Vic autoritzava la construcció de la dita sinagoga, edifici anomenat Molí del Codina i que malauradament fou enderrocat. En la part de l'absis de la dita sala que creiem era la sinagoga es veia un petit pou que probablement, segons creiem, era aquell en que van estar llançats els cossos dels jueus i que es conservava a la sinagoga com a relíquia del martiri dels dits correligionaris (36).

Enterrament i funeral

Els parents i en el seu defecte els amics del difunt tenien el deure sagrat d'enterrar el mort i fer els funerals amb tota la litúrgia funerària d'acord amb el costum local i les lleis religioses hebraïques.

Una vegada tots reunits a casa o a la porta, a l'hora assenyalada per l'enterrament, començava la cerimònia de l'enterrament. Es treia el cos de la casa en un taüt de fusta, cobert de roba blanca si es tractava d'un nen o jove i de negra si era una persona adulta. Creiem que durant l'edat mitjana a l'enterrament es portava el taüt destapat, com encara és costum a Orient i a molts països musulmans (37).

El taüt era portat per parents o amics, amb la capçalera més alta que els peus i era seguit en processó per la família, amics i veïns en general en filera més o menys llarga. A aquesta processó anaven les ploraneres, normalment dones de certa edat, llogades per a plorar als enterraments. Aquesta institució de les ploraneres, va sobreviure fins a principis del segle XX a tots els enterros a la ciutat de Fraga. Les ploraneres no solament ploraven, també cridaven, recitaven comentaris tristos, lamentacions i tot acompanyat de signes (38).

L'itinerari de l'enterrament era normalment des de la casa mortuòria pel call, sortia del call per una porta i pel camí normal es dirigia al Fossar dels Jueus, tot en processó. El Fossar del Jueu normalment estava situat fora del call i fora del nucli urbà, una mica lluny del call i més o menys proper de les muralles de la ciutat, si bé fora muralles (39).

En arribar al cementiri el taüt es depositava al costat de la tomba o fossa oberta i es pronunciava l'oració, *tsiduc hadin* i després els assistents recitaven els salms 49 i 91. Després es feia pel personatge que presidia l'acte un panegíric o apologia del difunt, lloant-lo i remarcant les seves virtuts i es pronunciaven per el rabí present altres pregàries per l'anima del difunt (40).

Després es baixava el taüt a la tomba o fossa i els assistents tiraven damunt del taüt tres palades de terra dient *ki afar ata*, "pois ets i al pois tonnes". En el cas de la mort de personatges hi havia un altra litúrgia més complicada.

La confraria **Hebra Qadisha** que ja intervé en la neteja del cos del difunt també ajuda en l'enterrament portant el mort, i en l'acte de baixar el mort a la fossa i en el cobriment de la mateixa. En els calls grans hi havia dos o tres confraries, una la **Bikur Holim** per a visitar malalts i l'altra la funerària o **Hebra Qadisha**. Als calls

petits eren una sola (41). Sembla que els que portaven el taüt a l'enterrament eren anomenats **llevadors** paraula **yevadores** del judezmo o ladino. A aquestes confraries hi havia especialitats, que encara resten als sefardis de Bulgària i són els **veladores** o **veladors**, els **llevadors** o **portadors**, els **rohetsim** o **netejadors** i els **kabarim** o **fossors** que cavaven el fossar i enterraven al mort (42).

Per un document de l'època sabem que al morir el Rei Joan II a Cervera es congregaren els representants i gran quantitat dels jueus de Cervera, Agramunt, Santa Coloma de Queralt, Bellpuig i Tàrrrega i van dedicar al Rei Joan II, el seu protector, uns funerals de gran solemnitat, com no s'havia fet per altres monarques, a principis de l'any 1479.

En processó i vestits amb sacs i gramalles i coberts amb caputxes negres en senyal de dol, els jueus sortiren del call tocant a la Plaça de Sant Miquel i portant un fèretre negre cobert amb roba de seda que tenia pintades als quatre extrems i al centre les armes reials. Així en processó i fent parades per a cantar salms, continuaren pel carrer Major fins a la Plaça del Blat o del Mercat, i allà col·locaren la caixa damunt d'un túmul i en els angles d'aquest, torxes enceses, i alternant homes i dones cantaven lamentacions fúnebres. Després el Rabbi Cresques Ha-Cohen va pronunciar un panegíric del monarca difunt i, acabats els oficis en hebreu cantaren cançons en català, alabant al rei difunt (43).

El dol

Acabat l'enterrament al cementiri els familiars tornaven a casa acompanyats dels millors amics i arribats a la llar se'ls hi servia un menjar funerari que consistia en una dinada curta i escassa, normalment pa i ous durs, tradició que encara es conserva entre els sefardis de Salònica. A aquest dinar assistia l'oficiant de la Sinagoga que repartia el pa entre els **abelim** o familiars de dol.

El dol o **abelut** durava al menys un any i es dividia en tres períodes: la **shiva** o dol rigorós d'una setmana, el dol mig o **scheloschim** de trenta dies i el dol propiament dit o **toj schana** que durava la resta de l'any fins a l'aniversari de la mort. Durant la primera setmana els parents més propers no sortien de casa per a res, no treballaven i ningú no podia dormir a la cambra en que havia mort el difunt. Rebien durant la dita setmana visites de condol dels homes amb la fórmula hebrea **lo tosifu le-daaba'od** i les dones usaven una altra. Els **abelim** durant la primera setmana solament sortien de casa per anar a la Sinagoga i assistir al funeral que en el dit temple es feia a la memòria del difunt (44).

Per influència àrab existia el costum de la **ziara**, de visitar al matí de cada dia de la primera setmana del dol la tomba del difunt, a vegades amb assistència del rabí i encara de ploraneres i tots plegats recitaven oracions i salms. Es repetia la visita el dia que complia el mes de la mort i encara el dia en que complia l'any. La Respona nº 158 de Ishaq bar Sesat parla del costum de la **ziara** (45).

Durant tot el primer any de dol els parents més pròxims del difunt vestien normalment de negre, ja que el negre era el símbol del dol, del dolor i de la tristesa. Els **abelim** no anaven a festes durant

el dol de l'any. Les duracions dels vestits de dol entre les dones eren normalment més llargues que entre els homes i variaven segons el lloc i el parentiu amb el difunt (46).

Al primer aniversari de la mort del difunt, a més de la ziara o visita a la tomba del mort, se celebrava a la sinagoga a la que pertanyia el difunt, i després parents i amics es reunien el dia de l'aniversari a la Sinagoga per assistir a la lectura de Salms de David i a la recitació del *qaddis* pel descans de l'anima del difunt. Si aquesta cerimònia tenia lloc a la tarda també es llegien passatges del *Zohar*, composició cabalística del segle XIII, original de Mose de Leon un sefardi, i que s'acostumava a llegir en aquestes ocasions. En l'ocasió de l'aniversari es feien almoines als pobres o encara a la sinagoga (47).

La tomba

Fins ara no ha estat excavat cap cementiri jueu a les terres de Lleida i en arqueologia solament es compta amb el coneixement aïllat d'algunes tombes presumiblement de jueus i algunes inscripcions en caràcters hebreus que lògicament corresponen a tombes d'hebreus. Les inscripcions són les trobades a Fondarella i a Agramunt i les referenciades documentalment a Montsó. Els descobriments de tombes d'hebreus es van fer a Lleida i tenim referències vagues d'altres a Balaguer i a Torà.

Per això en quan a la normativa general en la matèria, seguirem les pautes i tipologia resultant de l'excavació sistemàtica del cementiri jueu de Barcelona a Montjuïc i altres dades obtingudes dels fossars jueus a Girona, Tarragona i altres llocs de Catalunya, a manca de fonts més properes (48).

Normalment el jueu medieval lleidatà era enterrat i no existia cremació. En els nuclis de població importants amb call important, com Lleida, Fraga, Barbastre, Montsó, Tamarit, Balaguer, Agramunt, Tàrraga i Cervera, normalment existia un cementiri específic per als jueus, un fossar jueu i propietat del call. En el nucli petits, no existia aquest cementiri jueu i quan un jueu moria, normalment era enterrat en una finca de propietat d'un jueu en una tomba aïllada. Sempre es procurava que el cos del difunt o el taüt, toqués la terra natural.

El tipus, forma i detall de la tomba depenien de les circumstàncies de la mort i de la situació econòmica del traspassat o millor de la seva família. Moltes vegades el testament del difunt deixava llegats per construir una bona tomba i lògicament si es podia, es respectava la voluntat del difunt i es construïa una bona tomba (49).

Les tombes dels difunts més cultes i rics normalment portaven una pedra més o menys treballada amb una inscripció en hebreu, més o menys llarga, que indicava el nom de l'extint, i alguna circumstància més del mateix, sovint la data de la mort i alguna fórmula funerària religiosa en hebreu. Malauradament la major part d'aquestes làpides amb inscripcions hebraïques s'han perdut a les terres lleidatanes. Les làpides sepulcral del fossar jueu de Montsó ja foren arrancades a l'any 1350 segons el contingut d'un document de l'època. Les persecucions del segle XV, les anteriors del segle XIV, l'expulsió al 1492 i la Inquisició, varen acabar amb la major part de les pedres

sepulcrales dels fossars jueus que van ésser utilitzades com a materials de construcció, ocultant moltes vegades les inscripcions amb caràcters hebreus. Això explica la seva poca abundància (50).

A Lleida, a la final del segle XIX, a l'actual Passeig de Boters aparegueren varies tombes de tipus antropomorfs, cistes de pedra, totes revestides i de planta antropomorfa que llavors es varen tenir per tombes ibèriques, més ara sabem que eren tombes hebràiques ja que a una d'elles va aparèixer un petit anell d'or amb unes lletres hebràiques al segell (51).

A principis del segle actual Federic Renyé i Viladot descobrí al terme de Fondarella, prop de Mollerussa a l'Urgell, un fragment de làpida sepulcral amb inscripció en hebreu que traduïda diu: "Amb aquesta pedra sepulcral es conserva la memòria de Don Salomo Crescas que descansi al Edem, morí l'any 1297 (any 5057 hebreu) i la casa que construí Salomo". L'última frase és un fragment bíblic que indirectament indica que el personatge inhumat construí una sinagoga a les seves expenses econòmiques. És un misteri la presència d'aquesta tomba aïllada a Fondarella, lloc en que no tenim referències d'existir un call hebreu. Com Fondarella està situada al costat del Camí Reial entre Lleida i Barcelona cal pensar en que Salomo Crescas morí accidentalment en un viatge i va ésser enterrat en el lloc en que morí "in itinere" no a la seva residència.

La pedra sepulcral d'Agramunt sembla ésser un fragment d'una gran pedra treballada en forma de teulada a quatre vertents, i que cobria un sarcòfag de pedra en forma de banyera o una gran tomba de pedra. Porta en hebreu una inscripció fragmentada que diu: "... Senyor Astruga..... esposa de Rabbim Abraham..." i amb caràcters que poden datar-se al segle XIV més o menys. Encara es pot veure formant part de la paret o cingle i seria bo transportar-la a un Museu (52).

En cas de necessitat, d'avalot, d'un progrom, a les epidèmies, s'enterrava als morts com es podia, ja en una fossa comú, ja en trinxeres, ja encara posant els cossos dels morts com al progrom de Tàrraga del 1348, a un pou. Els jueus pobres s'enterraven en una senzilla tomba feta de dalles o lloses més o menys grollerament tallades.

Segons Cantera i Millas Vallicrosa, al fossar dels jueus de Barcelona a la vessant de Montjuïc, cara al mar, apareixen tombes de tres formes diferents:

- a) El més antic i complicat anomenat de sepulcres de cova, que consisteix en una fossa de dimensions normals i a un costat de la mateixa s'excava una cova de fons llis i més profund que la fossa i en la que es posava el mort.
- b) Sepulcres dits antropomòrfics que tenen una planta amb perfil que recorda el perfil d'un cos humà dormint.
- c) Sepulcres en que es presenta l'enterrament en caixa de fusta lleugerament trapezoidal, en els que el cos estava dintre d'una caixa de fusta o taüt (53).

Aquestes formes són les corrents a Barcelona. Als calls més rústics de les terres lleidatanes les tombes eren menys sofisticades, més senzilles i pobres, abundaven menys les inscripcions funeràries.

No obstant les necròpolis dels calls principals tenien enterraments de veïns dels pobles petits de la rodalia en els que no hi havia un cementiri jueu i així al morir algun jueu a un poble sense fossar jueu, el cos era traslladat en un llarg enterrament fins al cementiri jueu més pròxim. Un document atorgat pel Rei Jaume II, al 19 de novembre de 1326, ens diu que els jueus de Burriana feien enterrar els seus morts als cementiris jueus de València o de Sagunt i com això tenia molts inconvenients el Rei autoritza l'establiment d'un fossar dels jueus a Burriana, dependent del call de la dita població (54).

El fossar dels jueus

El 9 de desembre de 1268 el Rei Don Jaume I, confirma als jueus de Lleida en la possessió perpètua de les seves sinagogues al call de Lleida, i en el dret de reparar-les i arranjar-les totes les vegades que calgués i també els confirma en el privilegi de no canviar el lloc del seu cementiri més que per la seva exclusiva voluntat, el que indirectament confirma el dret de l'aljama dels jueus de Lleida de el seu propi fossar jueu.

Aquest cementiri primerament estigué situat segons Lladonosa a les rodalies de l'actual Plaça de Ricard Vinyes i entre la dita plaça i l'actual Plaça Cervantes, prop del carrer de Balmes. Segurament a Lleida hagué segons l'època, fossar jueu a altres llocs i això sembla resultar d'un document del Rei Pere II de data 12 de març de 1353 que mana al Batlle de Lleida preparar un nou cementiri pels jueus de Lleida, ja que el fossar que tenien fins ara, estava ple de cossos enterrats durant la darrera epidèmia de la pestilència negra. Un altre cementiri del segle XIII, al menys unes tombes jueves, antropomorfes -semblants al tipus II de Millas Vallicrosa (Cantera a la necròpolis de Montjuic de Barcelona)-, van aparèixer a la meitat de l'actual Passeig de Boters o Rambla d'Anagó, fet que ocorregué a la fi del segle XIX. Per un document del 29 d'abril de 1298, el Rei Jaume II promet als jueus de Montblanc d'escollir un tros de terra fora vila, en el que puguin enterrar els seus morts, com es fa a les altres jueries catalanes que tenen el seu propi fossar dels jueus (55).

Per un document atorgat pel Rei Jaume II a Saragossa el 30 de desembre de 1314, sabem que la justícia de Segorb havia fet penjar per furts i altres crims al jueu de Tarragona Abraham Amismel, fill d'Isac. Atenent a l'humil súplica del germà del penjat, Samuel Amismel, jueu de Lleida, el Rei mana al jutge competent de permetre a la família del penjat retirar el cos de la forca en que estava penjat i exposat al públic i enterrar-lo al fossar jueu de Segorb (56).

Per un document atorgat a Girona el 7 de juliol de 1321 el Rei Jaume II mana i autoritza als jueus de Monclús per que puguin recollir els ossos o restes dels jueus assassinats a Montclús durant la incursió dels **Pastorets** i enterrar-los al fossar dels jueus de Montclús. Aquests morts sense enterrar estaven així des de feia aproximadament un any, ja que la matança de jueus a Montclús va tenir lloc probablement a l'estiu del 1320 (57).

Sobre el fossar dels jueus de Tàrrrega existeix un document del Rei Jaume II del 22 de juny de 1319, pel que el Bisbe de Vic,

concedeix als jueus de Tàrraga la possessió del fossar que ja tenien, amb o sense paret de tanca i prohibeix a qualsevol i a tothom de mutilar el dit cementiri o de desenterrar al mateix els cossos que estiguin enterrats (58).

A Agramunt creiem que el cementiri jueu estava al lloc en el que aparegué la pedra sepulcral amb inscripció hebrea, al sud del nucli urbà, a un kilòmetre aproximadament del mateix, prop dels camins de Tàrraga i d'Almenar (59).

A Balaguer el fossar dels jueus en algun període estigué segurament a l'altre costat del riu Segre, prop de l'actual avinguda de Pere III, ja que en el dit lloc aparegueren fa anys unes rajoles amb una estrella de David que podien formar part d'alguna decoració d'una tomba o un edifici al dit cementiri (60).

Notes

1. BOFARULL I SANS, F.: "Los judíos en el territorio de Barcelona". AMADOR de los RIOS, J.: "Historia Social, política y religiosa de los judíos de España y Portugal". Madrid, 1973.
2. REGNE, Jean: "History of the Jews in Aragon". Jerusalem, 1978.
3. MOLHO, Michael: "Usos y Costumbres de los sefardíes de Salónica". Madrid-Barcelona, 1950.
MOSKONA, Isaak: "Material and Spiritual Life of the Bulgarian Jews". Annual 1970. Sofia, 1970.
4. Enciclopedia judaica. México, 1952.
5. She'eloth u-Teshuboth ha Rabbi Shelomo Ben Adret - Jerusalem.
She'eloth u-Teshuboth ha Rabbi Ishaak Bar Sheshet Perfet - Jerusalem.
6. PITA MERCE, R.: "Lérida Judía". Lérida, 1975.
PITA MERCE, R.: "Lérida Árabe". Lérida, 1976.
PITA MERCE, R.: "Lérida Morisca". Lérida, 1977.
MARCÓ i DACHS, Luis: "Els jueus i nosaltres". Barcelona, 1977.
7. CANTERA, F. y MILLAS, J.M.: "Las inscripciones hebraicas de España". Madrid, 1956.
8. BAER, Yitzhak: "A History of the Jews in Christian Spain". Philadelphia, 1978.
MARCÓ i DACHS, Luis: "Els jueus i nosaltres". Barcelona, 1977.
PITA MERCE, R.: "Lérida Judía". Lérida, 1975.
9. BAER, Y.: obra esmentada.
10. LOPEZ de MENESES, Amada: "Documentos acerca de la Peste Negra". Est. Edad Media de la Corona de Aragón, VI. Zaragoza, 1956.
11. LOPEZ de MENESES, A.: obra esmentada.
12. LOPEZ de MENESES, A.: obra esmentada.
13. BAER, Y.: obra esmentada.
14. REGNE, Jean: obra esmentada.
15. REGNE, Jean: obra esmentada.
16. REGNE, Jean: obra esmentada.
17. REGNE, Jean: obra esmentada.
18. REGNE, Jean: obra esmentada.

19. REGNE, Jean: obra esmentada.
20. REGNE, Jean: obra esmentada.
21. REGNE, Jean: obra esmentada.
22. PITA MERCE, R.: "Lérida Judía".
23. PITA MERCE, R.: obra esmentada.
24. CABEZUDO ASTRAIN, José: "Testamentos de judíos aragoneses -Sefarad XVI". Madrid, 1956. págs. 136 y sigs.
25. CABEZUDO ASTRAIN, J.: obra esmentada.
26. Enciclopedia judaica castellana.
27. Enciclopedia judaica castellana.
28. Enciclopedia judaica castellana.
MOLHO, M.: obra esmentada.
MOSKONA, I.: obra esmentada.
29. ROTH, Cecil: "A History of the Marranos". Philadelphia, 1947.
POLIAKOV, Leon: "De Mahoma a los Marranos". Madrid, 1980.
POLIAKOV, Leon: "Historia del Antisemitismo. Desde Cristo a los Judíos de la Corte". Buenos Aires, 1968.
AMADOR de los RÍOS, J.: obra esmentada.
BAER, Y.: "A History of the Jews in Christian Spain". Philadelphia, 1978.
30. Enciclopedia judaica castellana.
MOLHO, M.: obra esmentada.
31. MOLHO, M.: obra esmentada.
MOSKONA, I.: obra esmentada.
Enciclopedia judaica castellana.
32. Enciclopedia judaica castellana.
33. Enciclopedia judaica castellana.
34. CABEZUDO ASTRAIN, J.: obra esmentada.
Enciclopedia judaica castellana.
35. Enciclopedia judaica castellana.
36. REGNE, J.: obra esmentada.
PITA MERCE, R.: "Lérida Judía".
37. MOLHO, M.: obra esmentada.
MOSKONA, I.: obra esmentada.
Enciclopedia judaica castellana.
38. PITA MERCE, R.: "Lérida Morisca".

Enciclopedia judaica castellana.

39. PITA MERCE, R.: "Lérida Judía".
LLADONOSA PUJOL, Josep.: "Historia de Lérida". Lleida, 1970.
40. Enciclopedia judaica castellana.
41. MOLHO, M.: obra esmentada.
MOSKONA, I.: obra esmentada.
42. Les mateixes referències que l'anterior.
43. AMADOR de los RIOS, J.: obra esmentada.
MARCO i DACHS, L.: obra esmentada.
44. Enciclopedia judaica castellana.
45. Enciclopedia judaica castellana.
46. Enciclopedia judaica castellana.
47. Enciclopedia judaica castellana.
48. CANTERA, F. y MILLAS, J.M.: obra esmentada.
49. PITA MERCE, R.: "Lérida Judía".
50. CANTERA, F. y MILLAS, J.M.: obra esmentada.
51. ROMANO, David.
52. PITA MERCE, R.: "Lérida Judía".
53. CANTERA, F. y MILLAS, J.M.: obra esmentada.
54. REGNE, J.: obra esmentada.
55. PITA MERCE, R.: "Lérida Judía".
REGNE, J.: obra esmentada.
56. REGNE, J.: obra esmentada.
57. REGNE, J.: obra esmentada.
58. REGNE, J.: obra esmentada.
59. CANTERA, F. y MILLAS, J.M.: obra esmentada.
PITA MERCE, R.: "Lérida Judía".
60. PITA MERCE, R.: "Lérida Judía".